

The Evolution of Illustrations in Religious Textbooks for Children and Adolescents in Iran

ISSN (P): 2980-7956

ISSN (E): 2821-2452

 10.22034/jivsa.2026.578858.1157

Mohammad Jafar Salimzadeh^{1*} , Khashayar Ghazizadeh²

***Corresponding Author:** Mohammad Jafar Salimzadeh **Email:** salimzadeh3173@gmail.com

Citation: Salimzadeh, Mohammad Jafar & Ghazizadeh, Khashayar (2026), "The Evolution of Illustrations in Religious Textbooks for Children and Adolescents in Iran", *Journal of Interdisciplinary Studies of Visual Arts*, 2026, 4 (10), P.40-60

Received: 13 December 2025

Revised: 07 February 2026

Accepted: 15 May 2026

Published: 15 May 2026

Abstract

The compilation of religious educational books for children and adolescents has a long history in Iran. Religious educational illustrations for children have distinctive features in several aspects, the study of which can pave the way for the future path of this field of art. Religious topics and concepts, due to their subjective and abstract nature, require a specific type of illustration. The importance of research on the illustration of these books lies in the evolution of the visual language that has occurred in them. Accordingly, the historical evolution of these illustrations in Iran from the beginning of the emergence of this particular type from the late Qajar period to the present is the focus of this research. The research population includes elementary school religious books in Iran that contain illustrations, and the bases of analysis include the visual style and execution methods (techniques) used in these works. The research method of this research is descriptive-analytical and the method of collecting library-field information. The question is: What developments have taken place in the illustration of religious textbooks for children and adolescents in Iran from the Qajar period to the present? Studies have shown that these illustrations include five general periods, , and its illustration style is recognizable: 1. From the early Qajar period to 1276 AH, 2. From 1276 to 1345 AH, 3. From 1345 to 1357 AH, 4. From 1358 to 1377 AH, 5. From 1378 to 1400 AH, each of which has undergone serious changes and distinctions in terms of the dominant visual style and more obvious execution methods than the previous and subsequent periods. The first illustrations were generally published without books and specific dimensions in the form of Eid-e-Sazi prints. After that, black-and-white and monochrome prints were gradually replaced. Since 1358, multi-color prints with a youthful Vibrant have dominated. Since 1999, the use of images in comparison to text has been accompanied by a wide variety of visual styles and techniques

Keywords: Textbooks, religious texts, book illustrations, children's and Adolescent.

^{1*} Ph.D in Art Research, Art University of Isafan & Faculty Member at Faculty of Arts, University of Neyshabur, Iran

² Associate Professor at Department of Painting, Art Faculty. Shahed University, Tehran, Iran

Introduction .1

Teaching religious concepts to children is a special and challenging phenomenon due to the subjective nature of its supernatural themes. Image is one of the most important tools for conveying any message, illustrating religious textbooks for the age group of children and adolescents can play a very effective and key role in educational and nurturing goals. The effect of illustration for better understanding of the text and increasing the attractiveness of topics for children and adolescents has been proven in various field and theoretical research for all subjects and everywhere in the world, but in each field and subject, it requires its own sometimes unique characteristics and features. The main challenge is that religious textbooks often contain artistic and abstract concepts, and the audience of these books can hardly communicate with abstract and artistic concepts due to their age. For this reason, the art of illustration can help to understand and comprehend these religious concepts by utilizing sciences such as visual communication and concretizing them, making the learning and education process attractive and enjoyable, and having the greatest impact on the students. Illustration of religious textbooks for children and adolescents in the primary education system in Iran has always been one of the most challenging artistic themes topics. Due to the abstract content of the topics, it has received a lot of attention from the beginning of the Qajar era to the present, but it has never been addressed in a specialized manner. Accordingly, this research seeks to answer this question: What developments have taken place in the illustration of religious textbooks for children and adolescents in Iran since the Qajar era in terms of visual style and execution method? It seems that with the growth of technology and the expansion of drawing, printing, and reproduction tools, major developments have taken place in the illustration of religious

Literature Review .2

The subject of the present study, despite its importance and necessity, has received less attention from researchers. By examining the available sources, we can point out some of the most important studies and works that are close to the research problem. For example, Jamal al-

Din Akrami (2005) in a study titled "Illustration in Religious Literature for Children and Adolescents", after reviewing the history of Iranian illustration from the pre-Islamic era to the contemporary era, has examined in more detail the most important contemporary religious illustrators and analyzed the techniques used in their works. In this regard, Zohreh Ghayini (2011) has explained the various methods and approaches of illustration and the type of its relationship with the text in her study. Ghayini and Mohammadi (2002) have also explained this issue in detail in the ten-volume collection "History of Iranian Children's Literature", using numerous visual examples, which is considered a reference and very authoritative book in this field. Faezeh Mozezi Nademi Nouri (2021) also examined the scientific-educational aspects and its history in her book "Illustrating Textbooks", after presenting general information about illustration, and analyzed the specific dimensions of this type of illustration from the perspective of the relationship with the text and the audience (especially children and adolescents). In the field of doctoral theses, Mohsen Hassanpour (2012) considered cultural identity in the illustrations of elementary school textbooks in Iran (from 1961 to 2009), and Parviz Eghbali (2011) also studied the relationship between image and text in the illustration of children's storybooks in Iran (from 1961 to 2009). In addition, Zahra Shabani (2009) analyzed the content of religious lesson plans for elementary school students in a study based on different historical periods. In the field of publications, Majid Borbour (2010) published a detailed analysis of religious illustration in the journal "Children's Month Book". Also, researchers such as Behnoosh Asghari (2002) and Habibollah Lezgi (2007) have paid attention to religious illustrations in children's books, and Nematollah Musapour (2011) has also analyzed the content of elementary school religious books in an article. Other available sources include a pamphlet published by the "Educational Research and Planning Organization" (2000), which contains relatively useful material, and the research of Mahya Tolo Kian (2011). In addition, Majid Zakeri (2003) has discussed and exchanged views on this issue in a meeting attended by Nooruddin Zarrin Kalak, Jamaluddin Akrami, Atiyeh Markazi, and Roya Bijani

In summary, a study of previous research shows that few studies have addressed the developments in illustrations in religious textbooks for children and adolescents over the past century. Accordingly, the present research aims to identify the status of this specific type of illustration from the Qajar era to the present, based on existing documents and visual sources, and to interpret and evaluate its developments in terms of visual style and execution method.

Research Methodology .3

The present study is "applied" in terms of its purpose; meaning that its results can be used by illustrators and art directors in the process of illustrating textbooks, especially religious texts. In terms of methodology, this research is of the "combined" type (quantitative and qualitative). In the sections that study and analyze the status of illustration in religious textbooks, the research approach is mainly "qualitative"; while in the sections based on citing experts' opinions, due to reliance on a specific statistical population, the "quantitative" method has been used. The sources and data of this research have been collected in two ways: library and field. The field part of the research includes searching the archive of lithographic books of the Golestan Palace Museum Library, the archive of lithographic books of the University of Tehran Library, and the archive of the specialized library of "the Educational Research and Planning Organization"; This process was carried out with the aim of identifying and capturing images of the books discussed in this study.

Findings .4

Characteristics of the first period of illustration: From the early Qajar to 1276, three groups of illustrations were formed, including: Eid-making - single-leaf papers - school books, in which the dominance of traditionalism is evident. In this period, which is related to the first institutions of children's education in Iran, it began in terms of time from the late Qajar period and continued until the early Pahlavi period: The dominant visual style of traditionalism is an imitation of the methods of painting and coffeehouse painting, which can be seen in many examples in lithographic books for adults before chil-

dren's books. It generally lacks color and shading surfaces, and its dominant element is line.

Characteristics of the second period of illustration: In 1276 AH. The illustrations of textbooks of this period mostly include a collection of Folk Art works made of woodblock prints. These relief prints work showed martial, musical, religious themes, and sometimes scenes of daily life. It was given to schoolchildren and as a gift. This folk art has existed since the time of the Zand dynasty and its history dates back to the late 12th century AH and perhaps earlier.

Characteristics of illustration in the third period: From 1345 to 1357 AH, an independent book of religious was introduced teachings for each grade. The size of the books became larger. In terms of visual coherence, the entire book has a unified personality and spirit. Although it lacks variety in visual creativity and execution techniques and the use of different ideas and new compositions. The primary weakness of religious books until 1358 was the absence of illustrations. Another problem is the lack of use of color to beautify the pages and facilitate learning.

Characteristics of Illustrations of the Fifth Period: From 1378 to 1400 AH, the text and images underwent a fundamental transformation. The name of the books changed to Hadiyeh-haye Aseman. The volume of content was small, the volume of images was large, and the size of the books increased to 20 x 28 centimeters. The cover designs became mainly attractive and innovative. The title and index pages, etc., were childish designs and illustrations, the books became more visual, and the inner pages were also filled with images, shapes, and patterns. The more visual the books became, the more attractive they became, but the quality of the images was decisive in the effectiveness of their educational role.

Conclusion .5

The results of the research show that the first illustrations were generally published independently of bound volumes and specific dimensions in the form of Eid-e-Sazi and single-page prints with school themes. After that, Black-and-white lithography and monochrome prints were gradually replaced and religious,

moral and educational themes were considered. Although not much success was achieved in illustration and it is seen to a limited extent in the text, it lacked visual appeal. Major developments from the beginning of the Islamic Revolution of Iran onwards are formed with the use of multi-color prints and the creation of independent books with cover designs that are dominated by youthful aesthetic. Another fundamental change occurred in 1999 with the change in the country's educational system policies, which included changing the name of the book to Hadiyeh-haye Aseman, the use of diverse and multi-colored prints, the enlargement of the book's dimensions that correspond to the child's age group, and the use of a large number of images compared to the accompanying text, which led to the promotion of teaching religious topics to children and adolescents

Funding

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors

Author's Contribution

All research and writing were carried out solely by the author

Conflict of Interest

The author declares no conflict of interest

Acknowledgments

The author extends sincere gratitude to all individuals who provided scholarly guidance and insight during the preparation of this study

سیر تحول تصویرسازی کتاب‌های دینی کودکان و نوجوانان در ایران از ابتدای عصر قاجار تا سال ۱۴۰۰ ه.ش

ISSN (P): 2980-7956

ISSN (E): 2821-2452

doi:10.22034/jivsa.2026.578858.1157

محمد جعفر سلیم‌زاده^{۱*}، خشایار قاضی‌زاده^۲

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۵/۰۳/۰۴

چکیده

تدوین کتاب‌های آموزشی دینی برای کودکان و نوجوانان، پیشینه‌ای طولانی در ایران دارد. تصویرسازی آموزشی دینی ویژه کودکان در ایران، شاخه‌ای خاص از تصویرسازی است که به دلیل جامعه‌ی گسترده‌ی مخاطبان‌ش و نقش مؤثر آن در رشد و تربیت کودکان ایران، اهمیت بسیار بالایی دارد. ضرورت پژوهش بر روی تصویرسازی این کتاب‌ها، به تحول زبان بصری است که در آن‌ها اتفاق افتاده است. از این رو، سیر تحول تاریخی این تصویرسازی‌ها در ایران از ابتدای پیدایش این گونه‌ی خاص در اواخر قاجار تا کنون، مدنظر این پژوهش است. جامعه‌ی پژوهش شامل کتاب‌های دینی دوره‌ی ابتدایی در ایران است که دارای تصویرسازی هستند و مبانی تحلیل، شامل سبک بصری و شیوه‌های اجرایی (تکنیک) به کار رفته در این آثار است. مسئله این است که: در تصویرسازی کتاب‌های دینی کودکان و نوجوانان در ایران از عصر قاجار تا کنون، چه تحولاتی از حیث سبک بصری و شیوه‌ی اجرایی شکل گرفته است؟ این پژوهش نشان می‌دهد که زبان بصری این تصویرسازی‌ها چگونه از سبک‌هایی که به شدت وامدار سنت‌گرایی و متأثر از شیوه‌ی چپ‌نگاره‌های چاپ سنگی است، به سمت سبک‌های واقع‌گرایانه‌ی غربی و سپس سبک‌های فانتزی کودکان و متخیّله حرکت نموده است. مطالعات انجام‌شده نشانگر آن است که این تصویرسازی‌ها شامل پنج دوره‌ی کلی هستند که هر دوره، تحول و تمایز جدی به لحاظ سبک بصری غالب و شیوه‌های اجرایی، ملموس‌تر نسبت به دوره‌ی قبل و بعد از خود داشته و شیوه‌ی تصویرسازی آن قابل تشخیص است. روش تحقیق این پژوهش، توصیفی-تحلیلی، شیوه‌ی گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای-میدانی است.

کلید واژه‌ها: کتاب‌های دینی، متون دینی، تصویرسازی کتاب، تصویرسازی کتاب‌های کودکان و نوجوانان.

^۱ دانش‌آموخته مقطع دکتری رشته پژوهش هنر، دانشگاه هنر اصفهان، ایران و عضو هیات علمی دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، ایران
salimzadeh3173@gmail.com

^۲ دانشیار گروه نگارگری، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «تبیین ویژگی‌های تصویرسازی اثرگذار برای کتاب‌های دینی دوره ابتدایی در ایران با رویکرد ارتباط بصری» که به راهنمایی نویسنده دوم در شهریورماه ۱۳۹۸ در دانشگاه هنر اصفهان دفاع شده است.

تصویر، یکی از کارآمدترین ابزارها برای القای هرگونه پیام است؛ از این رو، تصویرسازی در کتاب‌های درسی دینی مربوط به گروه سنی کودکان و نوجوانان، می‌تواند در راستای تحقق اهداف آموزشی و پرورشی، نقش بسیار مؤثر و کلیدی ایفا نماید. تأثیر تصویرسازی بر درک بهتر متن و افزایش جذابیت مباحث برای کودکان و نوجوانان، در پژوهش‌های میدانی و نظری مختلف برای همه موضوعات و در تمامی نقاط جهان، امری اثبات شده است، اما هر زمینه و موضوعی، ویژگی‌ها و مشخصات گاه منحصر به فرد خود را می‌طلبد. چالش اصلی موجود این است که متون درسی دینی غالباً حاوی مفاهیم انتزاعی هستند و مخاطبان این کتاب‌ها، به دلیل ویژگی‌های سنی خود، به سختی می‌توانند با مفاهیم انتزاعی و هنری ارتباط برقرار کنند. بر همین اساس، هنر تصویرگری می‌تواند با بهره‌گیری از علوم هم‌چون ارتباطات بصری و با عینیت بخشیدن به این مفاهیم دینی، به فهم و درک بهتر آن‌ها کمک نموده، جریان یادگیری و تربیت را جذاب و خوشایند ساخته و بیشترین تأثیر را بر دانش‌آموز داشته باشد. تصویرسازی کتاب‌های درسی دینی ویژه کودکان و نوجوانان در نظام آموزش و پرورش مقطع ابتدایی در کشور ایران، همواره از چالش برانگیزترین موضوعات در حوزه تصویرسازی بوده است؛ موضوعی که به دلیل ماهیت انتزاعی محتوا، از آغاز عصر قاجار تا به امروز مورد توجه بسیار قرار گرفته، اما هیچ‌گاه به‌طور تخصصی به آن پرداخته نشده است. بر این اساس، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که: در تصویرسازی کتاب‌های درسی دینی کودکان و نوجوانان در ایران از عصر قاجار تا کنون، چه تحولاتی از حیث سبک تصویری و شیوه‌ی اجرایی شکل گرفته است؟ به نظر می‌رسد با رشد تکنولوژی و گسترش ابزارهای رسانه‌ای و فرایندهای چاپ و تکثیر، تحولات عمده‌ای در تصویرسازی متون درسی دینی از عصر قاجار تا کنون صورت گرفته باشد.

پیشینه تحقیق

موضوع تحقیق حاضر، علی‌رغم اهمیت و ضرورت آن، کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. با بررسی منابع موجود، می‌توان به برخی از مهم‌ترین پژوهش‌ها و آثار که به مسئله تحقیق نزدیک هستند، اشاره نمود. برای نمونه، جمال‌الدین اکرمی (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان «تصویرگری در ادبیات دینی کودکان و نوجوانان»، پس از مرور تاریخ تصویرگری ایران از دوران پیش از اسلام تا عصر معاصر، به بررسی دقیق‌تر مهم‌ترین تصویرگران دینی معاصر پرداخته و تکنیک‌های به‌کاررفته در آثار آنان را مورد تحلیل قرار داده است. در همین راستا، زهره قایینی (۱۳۹۰) در تحقیق خود به تبیین شیوه‌ها و رویکردهای گوناگون تصویرسازی و نوع ارتباط آن با متن پرداخته است. همچنین قایینی و محمدی

(۱۳۸۰) در مجموعه ده‌جلدی «تاریخ ادبیات کودکان ایران»، با بهره‌گیری از نمونه‌های تصویری متعدد، این موضوع را به تفصیل تبیین نموده‌اند که این مجموعه، کتابی مرجع و بسیار معتبر در این حوزه محسوب می‌شود. فائزه معززی نادمی نوری (۱۴۰۰) نیز در کتاب «تصویرسازی کتب درسی»، پس از ارائه کلیاتی در باب تصویرسازی، به بررسی جنبه‌های علمی-آموزشی و تاریخی آن پرداخته و ابعاد خاص این گونه از تصویرگری را از منظر ارتباط با متن و مخاطب (به‌ویژه کودکان و نوجوانان) مورد تحلیل قرار داده است. در حوزه رساله‌های دکتری، محسن حسن‌پور (۱۳۹۱) هویت فرهنگی در تصاویر کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی در ایران (از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۸۸) را مدنظر قرار داده و پرویز اقبالی (۱۳۹۰) نیز به بررسی رابطه میان تصویر و متن در تصویرسازی کتاب‌های داستانی کودک در ایران (از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۸۰) پرداخته است. علاوه بر این، زهرا شعبانی (۱۳۸۸) در پژوهشی مبتنی بر دوره‌های مختلف تاریخی، به تحلیل محتوای برنامه‌های دروسی دینی دانش‌آموزان در مقطع ابتدایی پرداخته است. در حوزه نشریات، مجید بوربور (۱۳۷۸) تحلیل مفصلی از تصویرسازی دینی در نشریه «کتاب ماه کودک» منتشر نموده است. همچنین پژوهشگرانی چون بهنوش اصغری (۱۳۸۱) و حبیب‌الله لزگی (۱۳۸۶) تصویرسازی مذهبی را در کتاب‌های کودکان مورد توجه قرار داده‌اند و نعمت‌اله موسی‌پور (۱۳۷۰) نیز در مقاله‌ای به تحلیل وضعیت محتوای کتاب‌های دینی مقطع ابتدایی پرداخته است. از دیگر منابع موجود می‌توان به جزوه‌ای منتشرشده توسط سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۸۹) که حاوی مطالب نسبتاً مفیدی است، و نیز پژوهش محیا طلوع کیان (۱۳۹۰) اشاره کرد. افزون بر این، مجید ذاکری (۱۳۸۲) در نشستی با حضور نورالدین زّین‌کلک، جمال‌الدین اکرمی، عطیه مرکزی و رؤیا بیژنی، به تبادل نظر و گفتگو در این خصوص پرداخته است.

در مجموع، با مطالعه تحقیقات پیشین چنین برمی‌آید که پژوهش‌های اندکی به تحولات تصویرسازی در کتاب‌های درسی دینی کودکان و نوجوانان در بازه زمانی یک قرن اخیر پرداخته‌اند. بر این اساس، تحقیق حاضر بر آن است تا با توجه به اسناد و منابع تصویری موجود، وضعیت این گونه خاص از تصویرسازی را از عصر قاجار تا کنون شناسایی نموده و تحولات آن را برحسب سبک بصری و شیوه‌ی اجرایی مورد خوانش و ارزیابی قرار دهد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، «کاربردی» است؛ بدین معنا که نتایج حاصل از آن می‌تواند در فرآیند تصویرسازی کتاب‌های درسی، به‌ویژه متون دینی، مورد بهره‌برداری تصویرگران و مدیران هنری قرار گیرد. از حیث روش‌شناسی نیز، این تحقیق از نوع «ترکیبی» (کمی و کیفی) است. در بخش‌هایی که به مطالعه و واکاوی وضعیت تصویرسازی

تصویر ۱. عیدی سازی دوره قاجار (قائینی، ۱۳۸۰)

عیدی سازی: پیش از تأسیس نظام رسمی آموزش و پرورش، ایجاد آموزشگاه های نوین غیردولتی و نیز پیش از استقرار چاپخانه های چاپ سنگی، در مکتب خانه ها اوراقی تصویری با کارکرد آموزشی از طریق روش «چاپ چوبی ساده» منتشر می شد. این شیوه که تحت عنوان «عیدی سازی» شناخته می شود، در اوایل صرفاً در مناسبت عید نوروز در اختیار کودکان قرار می گرفت. این اوراق که اغلب شامل یک تصویر بدون متن (تک تصویر) بودند، نخستین نمونه های تصویرسازی آموزشی در ایران به شمار می روند که عمدتاً توسط هنرمندان غیرحرفه ای اجرا می شدند. از نظر درون مایه، این آثار بیشتر بر داستان های مذهبی و رویدادهای تاریخی تمرکز داشتند و به عنوان اولین نمونه های چاپ شده دستی برای کودکان، نقش مؤثری در انتقال ارزش ها و معیارهای مکتب عید نوروز به کودکان ایفا می کردند (بوذری، ۱۳۹۱، ص. ۱۴).

کتاب های ورقی (تک برگی): این دسته از آثار شامل کتاب های ورقی یا تک برگی بودند که از نظر ساختاری تنها شامل یک برگ می شدند؛ این برگ معمولاً با دو خط عمودی و افقی به چهار بخش مجزا تقسیم می گردید. این اوراق، برخلاف کتاب های دارای برگ های متعدد، فاقد عطف و صحافی بوده و صرفاً با دو لبه ای عمودی قابلیت باز و بسته شدن را داشتند. با وجود اینکه این آثار دارای متن و تصویر بوده و به طور عام کارکرد آموزشی داشتند، اما به دلیل هزینه ی پایین و سهولت در تولید، پیش از گسترش کتاب های مکتب خانه ای، به وفور در مکتب خانه ها چاپ و تکثیر می شدند (قائینی، ۱۳۹۰، ص. ۹۴).

در کتاب های درسی دینی می پردازد، رویکرد پژوهش عمدتاً «کیفی» است؛ در حالی که در بخش های مبتنی بر استناد به نظرات کارشناسان، به دلیل اتکا به جامعه آماری مشخص، از روش «کمی» استفاده شده است. منابع و داده های این تحقیق از دو طریق کتابخانه ای و میدانی گردآوری شده اند. بخش میدانی پژوهش شامل جست و جو در آرشیو کتب چاپ سنگی کتابخانه موزه کاخ گلستان (۱ URL)، آرشیو کتب چاپ سنگی کتابخانه دانشگاه تهران (۲ URL) و آرشیو کتابخانه تخصصی سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی (۳ URL) می باشد؛ این فرآیند با هدف شناسایی و تصویربرداری از تصاویر کتاب های مورد بحث در این پژوهش صورت گرفته است.

۲. مبانی نظری تحقیق

تصویرگری کتاب های درسی دینی در ایران از عصر قاجار تا عصر حاضر

۱-۲. دوره اول: از اوایل قاجار تا ۱۲۷۶ ه.ش

در این دوره، آثار تصویرسازی متون درسی کودکان و نوجوانان، مواردی همچون عیدی سازی ها، اوراق مکتب خانه ای، کتاب های مکتب خانه ای و کتاب های مدارس جدید را در بر می گیرد. ویژگی های بارز این دوره را می توان در سبک بصری سنت گرایانه، شیوه ی اجرایی خطی و سیاه و سفید، و تکنیک چاپ سنگی خلاصه نمود. این دوره که به نخستین مؤسسات آموزش کودک در ایران مربوط می شود، از نظر زمانی از اواخر عصر قاجار آغاز شده و تا اوایل دوره پهلوی تداوم می یابد. سبک تصویری غالب در این بازه، سنت گرایی مبتنی بر تقلید از شیوه های نگارگری و نقاشی قهوه خانه ای است؛ شیوه ای که پیش از ظهور کتاب های کودکان، نمونه های متعددی از آن در کتاب های چاپ سنگی بزرگسالان نیز مشاهده می شود. این آثار عموماً فاقد رنگ و سطوح سایه روشن هستند و عنصر غالب در آن ها «خط» است. طراح با بهره گیری از همین خطوط، گاه بافت های تزئینی ظریف و گاه سایه روشن های مختصری را ایجاد می نماید.

تصویر ۲. نمونه ای از کتاب های ورقی. معجزه پیغمبر (ص ۱۳۰۰ ق. تصویرگر محمد صانعی (قائینی، ۱۳۸۰، ص. ۹۵)

تصویر ۳. کتاب حسنین ۱۲۶۴. چاپ سنگی (قائینی، ۱۳۸۰، ص. ۹۵)

۲-۱. بخش اول ۱۲۷۶ تا ۱۳۳۱ ه.ش: سبک بصری: سنت‌گرایانه/ شیوه اجرایی: خطی و سیاه و سفید/ تکنیک چاپ: چاپ سنگی است. سال ۱۲۷۶ شروع انتشار اولین سری کتاب‌های نظام رسمی آموزش و پرورش بود و تا ۱۳۳۱ کتابی با عنوان تعلیمات دینی وجود نداشت. این دوره، حلقه واسط کتاب‌های مکتب‌خانه‌ای با کتاب‌های نظام رسمی بود. قطع کتاب‌ها یک شکل و رقیعی کوچک و شیوه تصویرسازی‌ها واقع‌گرایانه‌تر، طراحی‌ها ماهرانه‌تر بود. در این دوره سبک نگارگری و قهوه‌خانه‌ای کنار گذاشته شود. کتاب‌های گروه دوم شامل کتاب‌های درسی در نظام رسمی آموزش و پرورش کودکان بود. شیوه تصویرسازی این کتاب‌ها نیز از نقاشی سنتی ایران (نگارگری) و نقاشی قهوه‌خانه تأثیر بسیاری پذیرفته، اما عناصری از نقاشی غربی مانند پرسپکتیو و سایه روشن و واقع‌گرایی در آناتومی و حجم پردازی دیده می‌شود، از سال ۱۳۱۹ رنگ نیز وارد کتاب‌های درسی شد.

تصویر ۵. کتاب‌های نظام رسمی آموزش و پرورش ۱۳۰۷ ه.ش (آرشیو سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش و پرورش)

در سال ۱۲۷۶ ه.ش نزدیک به پنجاه سال پس از تأسیس دارالفنون، انجمن معارف بنیان نهاده شد. هدف از تأسیس انجمن، نگارش کتاب‌های درسی، اداره مدارس و بنیان‌گذاری آموزشگاه نو بود. سامانه آموزش و پرورش نوین نیز تا مدت‌ها پرداختن به متن دینی را همچون درس‌های اجتماعی، تاریخی، مدنی، علوم و بهداشت در کتاب واحد درسی دنبال میکرد. به طور کلی تصاویر

کتاب‌های مکتب‌خانه‌ای: پیش از انتشار کتاب‌های درسی، شمار زیادی از کتاب‌های مخصوص کودکان برای نخستین بار در این دوره منتشر شد. این آثار، اگرچه فاقد رنگ بودند، اما بهره‌مندی از تصاویر فراوان و جذاب، موجب گسترش فرهنگ تصویری در سطح جامعه و ارتقای سطح کیفی هنر در کتاب‌های درسی گردید. این کتاب‌ها عمدتاً در قالب دو گروه طبقه‌بندی می‌شدند که یکی از آن‌ها، «کتاب‌های مکتب‌خانه‌ای» بود؛ یعنی کتاب‌هایی با کارکرد آموزش غیررسمی که در مکتب‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفتند و محتوای آن‌ها بر داستان‌های مذهبی و قصه‌های عامیانه استوار بود. از جمله این آثار می‌توان به کتاب‌های اخلاق اساسی، حکایت لطیف، صد حکایت، اخلاق مصور، تأدیب الاطفال و حکایت لطیف اشاره کرد. بسیاری از این آثار، کتاب‌هایی با حجم کم و مصور بودند که عمدتاً روایت‌های مذهبی، زیارت‌نامه‌ها، توبه‌نامه‌ها و قصه‌های عامیانه را در بر می‌گرفتند. از منظر تاریخ چاپ، تنها کتابی که در بازه‌ی زمانی آغاز بنیان‌گذاری چاپخانه‌های سربی تا سال ۱۲۳۲ ه.ش در اصفهان و تهران به صورت مصور منتشر شده، کتاب مختارنامه روضه‌المجاهدین است که در سال ۱۲۲۴ ه.ش در تهران به چاپ رسید (اکرمی، ۱۳۸۴، ص. ۵۹).

تصویر ۴. کتاب حسنین ۱۲۶۴ ه.ق (قائینی، ۱۳۹۱، ص. ۸۴)

۲-۲. دوره دوم: از ۱۲۷۶ تا ۱۳۴۵ ه.ش

تصویرسازی‌های کتب درسی دینی این دوره برحسب کیفیت طراحی، شامل دو بخش است. بخش اول: از ۱۲۷۶ تا ۱۳۳۱ و بخش دوم از ۱۲۷۶ تا ۱۳۴۵ را شامل می‌شود.

تصویر ۷. حمله حیدری-ملا بمانعلی- چاپ سنگی- ۱۲۸۸ ه. ق (آرشیو کتابخانه چاپ سنگی کاخ موزه گلستان)

تصویر ۸. کلیات جودی مرثیه‌های عاشورا - محمد صانعی خراسانی ۱۳۲۵ (آرشیو کتابخانه چاپ سنگی کاخ موزه گلستان)

تصویر ۹. طوفان البكاء، میرزا علی خویی (قائینی، ۱۳۹۲، ص. ۶۳)

گروه دیگر کتاب‌های آموزش کودکان، کتاب‌های آموزشگاه‌های جدید بود. از لحاظ صفحه‌آرایی، کتاب‌های درسی آموزشگاه‌های نو با سایر کتاب‌ها همسان نیست؛ به‌طوری که در بیشتر کتاب‌های این دوره، به‌جای سرلوحة تصویری، تصویر یک کلاس درس مشهود است. استفاده از عکس نیز در سال‌های دهه ۱۳۲۰ آغاز می‌شود و گاه به‌گاه در کتاب‌ها مشاهده می‌گردد؛ همچنین در کتاب‌های این دوره (حوالی سال‌های ۱۳۲۰ به بعد) که شیوه طراحی و تصویرسازی سنتی از میان می‌رود، طراحی‌ها عمدتاً سبکی واقع‌گرا دارند. صفحه‌آرایی‌ها نه حالت تزئینی، پرنقش‌ونگار و شلوغ گذشته را دارند و نه ابداع و خلاقیت جدیدی در آن‌ها دیده می‌شود. تا سال ۱۳۲۲، متن کتاب‌ها از خط نستعلیق بهره می‌بردند، اما در کتاب‌های پس از این دوره، از شیوه حروف‌چینی چاپخانه‌ای استفاده می‌شد. عموماً یک تصویر در کادری مجزا، بخش بزرگی از یک صفحه را به خود اختصاص می‌دهد و هیچ ارتباط منطقی و منسجمی

کتاب‌های نظام نوین به نسبت کتاب‌های مکتب‌خانه‌ای از کیفیت و مهارت بیشتری برخوردار بود و به جهت حمایت مالی دولت و متمولان و صاحب منصبان می‌توانستند نقاشان چیره‌دست‌تری را به خدمت بگیرند. از لحاظ سبک تصویری مانند کتاب‌های مکتب‌خانه‌ای، آمیزه‌ای از شیوه‌های نگارگری و نقاشی قهوه‌خانه و نقاشی اروپایی در آن‌ها مشهود بود، با این تفاوت که نقاشان این تصاویر از مهارت و تبحر و دقت بیشتری برخوردار بودند و ریزه‌کاری و جزئیات افزونی در تصاویر به کار می‌بردند. البته از عناصر و ویژگی‌های نقاشی اروپایی بیشتر استفاده می‌شد (قائینی و محمدی، ۱۳۸۴، ص. ۹۷). بعضی تصویرگران کتاب‌های مکتب‌خانه‌ای برای کتاب‌های نظام رسمی آموزشی نیز تصویرسازی می‌کردند، از جمله محسن تاج‌بخش در نقاشی برای کتاب مثنوی اطفال؛ شیوه طراحی بسیار شبیه به نقاشی‌های دوره قاجار است. چه در طراحی آدم‌ها و نیز در نوع ترکیب‌بندی و حتی شیوه صفحه‌آرایی و جدول‌کشی و اشخاص صحنه نیز لباس‌های ایرانی و سنتی بر تن دارند. تصویر فقط شامل خط و محیطی نمی‌باشد بلکه بسیاری از نقوش پارچه‌ها و اشیاء تزئینات ساختمان که با دقت فراوان طراحی شده است را در برمی‌گیرد که این شیوه تصویرسازی برای اولین بار در کتاب‌های آموزشی کودکان در ایران به کار می‌رود.

در گروه کتاب‌های مکتب‌خانه‌ای، اولین کتاب مخصوص نونهالان در ایران به نام «تأدیب الاطفال» در ۱۲۹۳ چاپ شد. در سال ۱۳۰۱ کتاب الفبای مصور شاید اولین کتابی است که به نقش تصویر در کتاب‌های کودکان اهمیت داده است. از نقاشان این کتاب‌ها می‌توان از محمد نقاش اصفهانی تصویرگر تأدیب الاطفال و میرزا عباس از شاگردان کمال‌الملک و نقاش چاپخانه دارالفنون و میرزا حسینعلی خان نام برد. شیوه چاپ این کتاب‌ها نیز در ابتدا چاپ سنگی و در سال‌های دهه ۳۰ به شیوه عکاسی و گراورسازی بود.

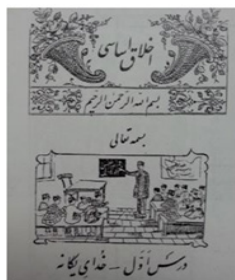

تصویر ۶. روضه المجاهدین یا مختارنامه ۱۳۲۱ ه. ق (قائینی، ۱۳۹۱، ص. ۸۲)

میان تصویر و نوشته دیده نمی‌شود؛ گاه فضاهای خالی بیش از حد است و گاه تصاویر و نوشتار بسیار درهم‌تنیده و متراکم می‌باشند (قائینی، ۱۳۹۰، ص. ۷۸).

تصویر ۱۰. کتاب آموزشگاه‌های جدید (آرشیو کتابخانه کاخ گلستان)

تصویر ۱۱. کتاب اخلاق اساسی (آرشیو کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزش و پرورش)

۲-۲-۲. **بخش دوم:** از ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۵: در این دوره یک کتاب تعلیمات دینی برای چندپایه به صورت مشترک به کار گرفته می‌شد. متن با خط نستعلیق - عموماً بدون تصویرسازی - گاه طرح‌های خطی ساده نسبتاً واقع‌گرایانه و بدون رنگ، سرلوحه و تذهیب سنتی استفاده از عکس‌های سیاه و سفید با کیفیت چاپ بسیار ضعیف بود.

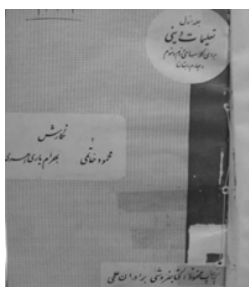
تصویر ۱۳. کتاب دینی دوم، سوم و چهارم ۱۳۳۲

تصویر ۱۲. کتاب دینی سوم و چهارم ۱۳۳۴

دینی، اغلب بدون تصویر و بدون رنگ بودند. این سبک تا سال‌های نزدیک به دهه ۶۰ دنبال شد (اکرمی، ۱۳۸۴، ص.

در دهه‌های ۳۰ و ۴۰ به تدریج کتاب‌های دینی و تعلیمات مدنی از کتاب واحد درسی جدا شدند. نخستین کتاب‌های درسی

تصویر ۱۵. کتاب دینی دوم، سوم و چهارم ۱۳۳۶

تصویر ۱۴. کتاب دینی دوم، سوم و چهارم ابتدایی ۱۳۳۸

تصویر ۱۷. صفحات داخلی کتاب دینی

تصویر ۱۶. صفحات داخلی کتاب دینی

تصویر ۱۸. صفحات داخلی کتاب دینی سوم، چهارم و پنجم ۱۳۳۲ (آرشیو کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی)

تصویر ۱۹. سرلوحه کتاب دینی سوم، چهارم، پنجم ۱۳۳۵

تصویر ۲۰. صفحات داخل کتاب دینی سوم، چهارم، پنجم ۱۳۳۵

استفاده از رنگ برای زیباتر ساختن صفحات و کاربردهای تسهیل‌کننده یادگیری بود؛ در حالی که می‌توانست با استفاده از فرم‌های ساده و هندسی، با ایجاد تنوع در صفحات، از خستگی دانش‌آموز بکاهد.

تصویر ۲۱. صفحات داخلی کتاب دینی چهارم ۱۳۵۲ (آرشیو کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی)

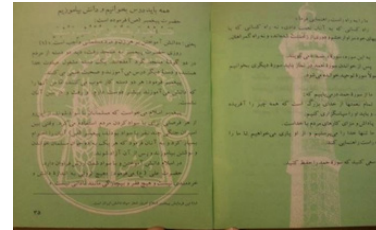
تا سال ۱۳۵۸، در کتاب‌های دینی و قرآن، تصویرسازی برای متن وجود نداشت. در موارد بسیار محدود و تقریباً استثنایی، طرح‌های کوچکی در کنار برخی مطالب کتاب دیده می‌شود که به‌طور متوسط در هر کتاب تنها دو یا سه طرح است؛ این طرح‌ها فاقد هرگونه رنگ یا فضا سازی بوده و از لحاظ اندازه، سطوح بسیار کوچکی از صفحه را اشغال می‌کنند. با این حال، استفاده از عکس برای دروس آموزشی مانند آموزش نماز یا وضو دیده می‌شود که بیشتر کارکرد آموزش مستقیم یک رفتار را دارد، نه کارکردهای دیگری که از تصویر در کتاب‌های

۳-۲. دوره‌ی سوم: از ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۷ ه.ش

در این دوره، برای هر پایه تحصیلی، یک کتاب مستقل تحت عنوان «تعلیمات دینی» منتشر می‌شد. قطع کتاب‌ها بزرگ‌تر شده و کیفیت چاپ نیز ارتقا یافته بود. به‌طور کلی، کتاب‌های درسی دینی فاقد تصویرسازی بودند؛ به‌گونه‌ای که گاه تنها یک نقش تزئینی یا به‌ندرت یک عکس در آن‌ها دیده می‌شد. در تصاویر سیاه و سفید، گاهی از یک تکرنگ سبز استفاده شده بود. با این حال، تحول اساسی در زمینه تصویرسازی، در کتاب‌های غیر از کتاب‌های دینی شکل گرفت.

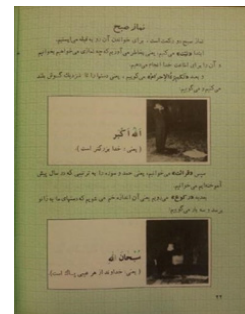
مدیریت هنری این آثار عمدتاً بر عهده‌ی محمد احصایی بود. از منظر انسجام بصری، کل کتاب از یک شخصیت، روحیه یکدست و هماهنگی برخوردار است. اگرچه این آثار فاقد تنوع در خلاقیت‌های بصری، تکنیک‌های اجرایی، ایده‌های متفاوت و ترکیب‌بندی‌های نو هستند، اما بهره‌گیری از المان‌های ثابت در سراسر کتاب، در بخش‌های مختلف، موجب ایجاد پیوند میان صفحات و برقراری نظم و ساختار مشترک در تمامی درس‌ها شده است که این ویژگی می‌تواند از محاسن کتاب به‌شمار آید. مهم‌ترین نقص کتاب‌های دینی تا سال ۱۳۵۸، عدم استفاده از تصویرسازی بود که پیامدهای خود را در ورود تصویرسازی و نقاشی به‌طور خودکار به همراه داشت. نقص دیگر، عدم بهره‌گیری از فرم‌های خطی مناسب کودکان و همچنین غیبت کادرها و ریزنقش‌های تزئینی و جذاب و متناسب با سن مخاطب بود. مسئله دیگر، عدم

کودک انتظار می‌رود؛ کارکردهایی نظیر انتقال مفاهیم دینی، زیبایی بخشی، ایجاد جذابیت برای دانش آموز و یا استفاده تزئینی از عکس متناسب با موضوع. در برخی موارد، از عکس‌ها به صورت «لیلوئت» و با کنتراست در پس زمینه متن‌ها استفاده شده است که اگرچه کمی از یکنواختی و سردی صفحات می‌کاهد، اما همچنان کارکردهای یک تصویر مناسب برای کودک را ایفا نمی‌کند (تصاویر ۱۲-۲۳).

تصویر ۲۲. صفحات داخلی کتاب دینی چهارم ۱۳۵۲

در مجموع، کتاب‌های دینی تا سال ۱۳۵۸ به دلیل عدم بهره‌گیری از تصویرسازی‌های کودکانه، شاد و متناسب با موضوع، و نیز فقدان تنوع در طراحی صفحات و رنگ، جذابیت و گیرایی بسیار اندکی برای مخاطبان کودک داشتند.

تصویر ۲۳. صفحات داخلی کتاب دینی چهارم ۱۳۵۲ (منبع پیشین)

اما وضعیت کتاب‌های غیردرسی دینی متفاوت بود. در نیمه‌ی دوم دهه‌ی ۴۰، با آغاز به‌کار انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان (تأسیس در سال ۱۳۴۵)، چاپ کتاب «قصه‌های قرآنی» و همچنین جلد پنجم از مجموعه‌ی «قصه‌های خوب برای بچه‌های خوب» (منتشر شده در سال ۱۳۴۵ توسط انتشارات امیرکبیر)، نخستین تلاش جدی در زمینه‌ی چاپ کتاب‌های مصور دینی برای کودکان به شمار می‌رود. تصاویر این کتاب‌ها از هنرمندان‌ترین و ماندگارترین آثار در ادبیات کودک محسوب می‌شوند که توسط مرتضی ممیز طراحی شده‌اند (اکرمی، ۱۳۸۴، ص. ۱۱۹).

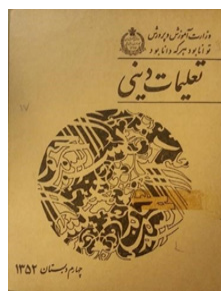
عمده‌ترین عنصر بصری در طراحی جلد این کتاب‌ها، استفاده از عنصر خط و خوشنویسی ایرانی-اسلامی است که عمدتاً به مثابه‌ی یک عنصر تصویری به کار رفته است. انتخاب خطوط ایرانی-اسلامی (به ویژه خطوط کوفی تزئینی، کوفی بنایی، نسخ و نستعلیق) برای طراحی جلد کتاب‌های دینی، از حیث ارتباط موضوعی و محتوایی، گزینش بسیار مناسبی است؛ چرا که کاربرد اصلی این خطوط در نگارش آیات قرآنی و متون اسلامی است. افزون بر این، هر یک از این خطوط دارای هویتی ایرانی و سنتی هستند که به جلد کتاب‌ها شخصیتی ملی می‌بخشند. طراحی آن‌ها با چینش‌ها و ترکیب‌بندی‌های متفاوتی در صفحه به کار گرفته شده است. در طراحی جلد کتاب دوم دبستان (سال ۱۳۵۸) که طراح از خط کوفی بنایی استفاده کرده است، چندین ویژگی برجسته مشهود است: ارتباط محتوایی نوشته (بخشی از آیات قرآن) با موضوع کتاب (تعلیمات دینی)، بهره‌گیری از هویت بومی و هنر سنتی و اصیل خوشنویسی، و همچنین ارزش‌های زیبایی‌شناختی حاصل از ترکیب فرم‌های خط با فرم‌های انتزاعی و تزئینی. این خط با وجود که یک خط‌نوشته‌ی کهن است، اما نگاهی نوآورانه را در خود جای داده است (تصاویر ۲۴-۲۷).

تصویر ۲۵. روی جلد کتاب دینی دوم ۱۳۵۲ تصویر

تصویر ۲۴. روی جلد کتاب دینی سوم ۱۳۵۳

تصویر ۲۷. روی جلد کتاب دینی چهارم ۱۳۵۲

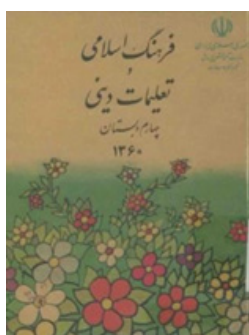
۲۶. روی جلد کتاب دینی پنجم ۱۳۵۲

(کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی)

ویژگی‌هایی همچون غلبه‌ی روحیه نسبتاً نوجوانانه در فضای بصری، توازن میان سهم تصویر و متن، استفاده‌ی فراوان از رنگ و چاپ تمام‌رنگی مشهود است (تصاویر ۲۸-۳۰).

۲-۴. دوره‌ی چهارم: از ۱۳۵۸ تا ۱۳۷۷ ه.ش

در این دوره، حضور متمایز تصویرسازی در کتاب‌های دینی با

تصویر ۲۹. روی جلد کتاب دینی سال چهارم ۱۳۶۹

تصویر ۲۸. روی جلد کتاب دینی سال چهارم ۱۳۶۰

(کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی)

عمده‌ای مشاهده نمی‌شود، بازه‌ی زمانی ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۸ به‌عنوان یک دوره‌ی واحد مورد بررسی قرار گرفته است. در این دوره، توازی متعادل میان بخش تصویر و متن برقرار است. یکی از نقاط ضعف این طرح‌ها که می‌توان آن را به مدیریت هنری نسبت داد، روحیه‌ی کمی جدی و رسمی تصاویر و همچنین کوچک بودن قطع کتاب‌ها نسبت به این محدوده سنی است.

افزودن تصویرسازی به هر یک از درس‌ها، یکی از مهم‌ترین شاخصه‌هایی است که از نظر بصری در این کتاب‌ها جلب توجه کرده و کل فضای بصری کتاب را تحت تأثیر قرار می‌دهد. تصویرسازی گاه تمام دو صفحه را در بر می‌گیرد و گاه بیش از ۷۰ درصد دو صفحه‌ی روبه‌رو را اشغال می‌کند، به‌طوری که متن فضای بسیار کمتری را به خود اختصاص می‌دهد؛ این روند تا سال‌های بعد نیز تداوم یافته است. از آنجا که تا سال ۱۳۷۸ تغییرات

تصویر ۳۱. کتاب دینی چهارم ابتدایی ۱۳۶۹

تصویر ۳. کتاب دینی سوم ابتدایی ۱۳۶۱

(کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی)

تصویر ۳۳. کتاب دینی چهارم ابتدایی ۱۳۶۶

تصویر ۳۲. کتاب دینی سوم ابتدایی ۱۳۶۳

(آرشیو کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی)

- ۳) تصویرسازی متون غیرداستانی مذهبی (تصاویر ۳۷ و ۳۸)
- ۴) تصویرسازی اشعار (مانند درس اول کتاب دوم دبستان، سال ۱۳۵۹) (تصویر ۳۹)
- ۵) تصویرسازی متون آموزشی علمی (تصاویر ۴۰ و ۴۱).

انواع تصویرسازی‌های این دوره بر اساس موضوع به شرح زیر است:

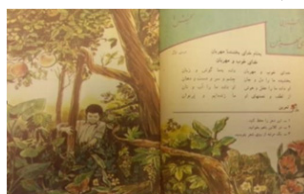
- ۱) تصویرسازی داستان‌های تاریخی و مذهبی (مانند یازده کتاب دینی پایه پنجم دبستان، سال ۱۳۶۸) (تصاویر ۳۲ و ۳۳)
- ۲) تصویرسازی داستان‌های نو و به‌روز (تصاویر ۳۴-۳۶)

تصویر ۳۴. کتاب دینی پنجم ابتدایی ۱۳۶۹ تصویر ۳۵. کتاب دینی چهارم ابتدایی ۱۳۶۶ تصویر ۳۶. کتاب دینی سوم ابتدایی ۱۳۶۳

تصویر ۳۷. کتاب دینی سوم ابتدایی ۱۳۶۴ تصویر ۳۸. کتاب دینی پنجم ابتدایی ۱۳۶۷

تصویر ۳۹. کتاب دینی چهارم ابتدایی ۱۳۶۲

تصویر ۴۱. کتاب دینی دوم ابتدایی ۱۳۶۰

تصویر ۴۰. کتاب دینی سوم ابتدایی ۱۳۶۳

(آرشیو کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی)

مناسب‌تر و جذاب‌تر است.

۲-۵. دوره پنجم: از ۱۳۷۸ تا ۱۴۰۰ ه.ش

در این دوره، متن و تصاویر دچار تحولی بنیادین شدند و نام کتاب‌ها به «هدیه‌های آسمان» تغییر یافت. رویکرد جدید بر آموزش غیرمستقیم، حجم کم مطالب، حجم بالای تصاویر و افزایش قطع کتاب‌ها به ابعاد ۲۰*۲۸ سانتی‌متر استوار بود. طرح‌های جلد عمدتاً جذاب و نوآورانه طراحی شده‌اند و صفحات عنوان، فهرست و سایر بخش‌ها نیز با تصاویر کودکانه و جذاب پوشیده شده‌اند. در این دوره، کتاب‌ها بسیار «تصویری» شده‌اند؛ به طوری که صفحات داخلی مملو از تصویر و شکل‌ونقش بوده و متن را تحت الشعاع قرار داده‌اند. اگرچه این ویژگی تصویری‌تر شدن، جذابیت کتاب را افزایش می‌دهد، اما کیفیت تصاویر در میزان اثربخشی نقش آموزشی آن‌ها تعیین‌کننده است (تصاویر ۴۲-۴۴).

تغییر دیگر، بهره‌گیری از ریزنقش‌ها و نمایی‌هایی برای عناوین و بخش‌های مختلف درس‌ها است؛ این عناصر شامل تصاویر تزئینی گل یا پرند و گاه الهام‌گرفته از نقوش سنتی اسلیمی است که با ترسیمات تزئینی تلفیق شده‌اند. همچنین، استفاده‌ی فراوان از رنگ نیز از ویژگی‌های این دوره است؛ به گونه‌ای که برخلاف دوره قبل که کتاب‌ها تا سال ۱۳۵۸ به صورت تک‌رنگ یا دورنگ تخت منتشر می‌شدند، از سال ۱۳۵۹ تمامی نقاشی‌ها و عکس‌ها به صورت تمام‌رنگی چاپ شدند. استفاده از عکس نیز همچنان ادامه یافت و به طور عمده در دروس آموزشی (مانند آموزش نماز و وضو) به کار گرفته شد که در این موارد، عکس‌ها در اندازه‌های متنوع و رنگی و با ابعاد بزرگ‌تر ارائه می‌شدند. علاوه بر این، توجه به فضاهای خالی (یا به اصطلاح استفاده از فضای سفید) موجب افزایش تنوع و زیبایی صفحات شده است؛ این رویکرد در مقایسه با گذشته که صفحات به صورت یکنواخت با متن پر می‌شد، برای یادگیری دانش‌آموز

تصویر ۴۲. کتاب دینی سوم ابتدایی ۱۳۹۴

تصویر ۴۴. کتاب دینی چهارم ابتدایی ۱۳۹۴

تصویر ۴۳. کتاب دینی سوم ابتدایی ۱۳۹۴

(آرشیو کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی)

۱۳۷۹ آغاز شد و تا سال ۱۳۸۳ به اوج کیفیت خود رسید. ویژگی بارز این دوره، استفاده از ایده‌های متفاوت در ترکیب‌بندی صفحات و بهره‌گیری از تنوع خلاقانه در پیوند میان نوشته و تصویر است (تصاویر ۴۵ و ۴۶).

این کتاب‌ها از منظر صفحه‌آرایی نیز دچار تحول گشتند؛ این امر ناشی از ورود نسل جدیدی از گرافیست‌ها، طراحان و تصویرگران دانش‌آموخته‌ی دانشکده‌های هنری بود که با برخورداری از دانش گرافیک مدرن، ایده‌های بسیار نوآورانه‌تری را در طراحی صفحات به کار می‌گرفتند. این دگرگونی از سال

تصویر ۴۶. کتاب دینی چهارم ابتدایی ۱۳۹۴

تصویر ۴۵. کتاب دینی دوم ابتدایی ۱۳۹۴

(کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی)

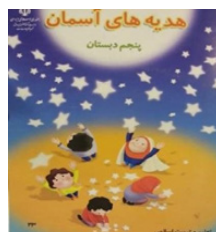
شکلی کاملاً درشت و با نوعی طراحی فانتزی در حالت‌های مختلف مشاهده می‌کنیم؛ گاه در حال نماز و در جلدی دیگر در حال پرواز در فضایی روحانی یا در میان گل‌ها و پرندگان. به چند نمونه به عنوان مثال اشاره می‌شود. در تصویر روی جلد «هدیه‌های آسمان» سال سوم دبستان (۱۳۹۴)، دختری با پوشش اسلامی، شامل چادر و مقنعه، در میان گل‌ها و گیاهان و در ارتباط با پروانه‌ای دیده می‌شود. پس‌زمینه آسمان شب با ماه و ستارگان ترسیم شده و تصویر درون قابی شبیه طاق‌های جناقی مساجد قرار گرفته است. نقاط مثبت این طرح را می‌توان چنین برشمرد: استفاده از عناصر تصویری جذاب برای کودکان، مانند چهره خندان دخترچه‌ای که نسبت به کادر تصویر اندازه‌ای نسبتاً بزرگ دارد؛ ایجاد ارتباطی لطیف و مهرآمیز میان کودک و پروانه در فضایی سرسبز و باطراوت؛ و تلاش برای ایجاد ارتباطی غیرمستقیم میان موضوع کتاب و طرح روی جلد (تصاویر ۴۷ تا ۵۰).

در صفحه عنوان، طراح با استفاده از تصویرسازی و بهره‌گیری از فرم و رنگ، آغاز جذابی برای کتاب ایجاد نموده است. علاوه بر آن، با استفاده از ساختار تقسیمات هنری که در تصویرسازی وجود دارد، چینش نوشته‌ها و عناوین را به شکلی تازه در صفحه قرار داده است. برای نوشته‌ها از قلمی کودکانه و خوانا بهره گرفته شده و استفاده از رنگ برای عنوان اصلی، علاوه بر تأکید بر آن، بر زیبایی آن نیز افزوده است. به طور کلی می‌توان گفت جسارت و نوآوری نسبت به گذشته بیشتر شده است، هرچند نوعی آشفتگی نیز به چشم می‌خورد.

به طور کلی حال‌وهوای تصاویر کتاب، شامل روی جلد و صفحات داخلی، از سال ۱۳۷۹ دچار تغییر شد. وجه تمایز مشخص طراحی روی جلد‌های این دوره از کتاب‌ها نسبت به کتاب‌های پیش از سال ۱۳۸۷، لحن و روحیه شاد و کودکانه آن‌هاست. اغلب تصویر دخترچه‌ای را به

تصویر ۴۷. کتاب دین دوم ابتدایی ۱۳۹۴ — تصویر ۴۸. کتاب دینی سوم ابتدایی ۱۳۹۴

تصویر ۴۹. کتاب دینی چهارم ابتدایی ۱۳۹۴ — تصویر ۵۰. کتاب دینی پنج ابتدایی ۱۳۹۴

(کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی)

از مسجد و دین به شمار می‌آید. همچنین آسمان شب که با عناصری چون ماه و ستاره آراسته شده است، هم با نام کتاب‌ها ارتباط دارد و هم فضا را به نوعی روحانی می‌کند.

نوع آموزش مفاهیم دینی در متن نیز تا حدی همین شیوه را دنبال می‌کند، هرچند اشاره‌های تصویری مستقیم‌تری نیز وجود دارد؛ از جمله نوع پوشش و حجاب دختر که کاملاً اسلامی است، و نیز فرم گنبدی بالای صفحه که استعاره‌ای

تصویر ۵۱. کتاب دینی دوم ابتدایی ۱۳۹۴ (آرشیو کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی)

تصویر ۵۲. کتاب دینی سوم ابتدایی ۱۳۹۴ (کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی)

در این دوره، به دلیل توسعه مراکز آموزش عالی هنری در تهران و شهرستان‌ها و نیز دانشکده‌های دانشگاه‌های غیردولتی، نسل جدیدی از تصویرسازان جوان وارد عرصه تصویرسازی کتاب‌های درسی شدند. ایجاد دوره‌های کارشناسی ارشد تصویرسازی و همچنین ارتباط نزدیک‌تر و گسترده‌تر تصویرگران با هنرمندان و آثار هنری سایر کشورها، موجب افزایش رویکردهای نوگرایانه شد.

صفحات بعدی شامل صفحه‌ی شناسنامه و صفحه‌ی فهرست هستند که با تصویرسازی‌ها، فرم‌ها و رنگ‌ها، ساختار نوگرایانه‌ای یافته‌اند. به‌ویژه صفحه‌ی فهرست به‌صورت افقی چیدمان شده و خط کرسی نوشته‌ها عمودی در نظر گرفته شده است. برای عنوان هر درس، زمینه‌ای رنگی متفاوت در نظر گرفته شده و گاه تصویرسازی‌های کوچکی در کنار این نوشته‌ها آمده است. افزون بر آن، تصویرسازی بزرگ‌تر و دو صفحه‌ای در پایین صفحه قرار گرفته که علاوه بر کودکان و زیبا کردن صفحه، با جهت نگاه کودکان و اشاره دست یکی از آن‌ها، چشم را به سمت فهرست هدایت می‌کند. همچنین صفحاتی در کتاب دیده می‌شود که تنها شامل تصویر هستند و نوشته‌ای در آن‌ها وجود ندارد؛ این صفحات گاه کارکردی شبیه صفحه‌ی خوشامدگویی دارند، مانند آخرین صفحه‌ی کتاب که صرفاً یک تصویرسازی است.

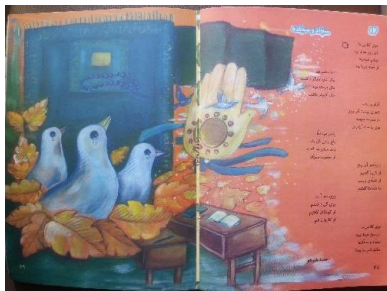
تصویر ۵۴. کتاب دینی پنج ابتدایی ۱۳۹۴

(آرشیو کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی)

تصویر ۵۳. کتاب دینی چهارم ابتدایی ۱۳۹۴

بسیاری از تصویرسازی‌ها غلبه دارد و آثاری پدید آمده‌اند که کاملاً با سلیقه و روحیات کودکان دوره دبستان هماهنگ‌اند.

تصویر ۵۵. کتاب دینی چهارم ابتدایی ۱۳۹۴ (کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی)

طراحی شخصیت‌ها و عناصر گاه لحنی شوخ‌طبعانه و روحیه‌ای کودکانه دارد؛ مانند آثار غلامعلی مکتبی که از سطوح و عناصر بسیار درشت استفاده می‌کند. سرها نسبت به بدن بزرگ‌تر ترسیم می‌شوند و از رنگ‌های بسیار شاد و تند، همراه با خطوط محیطی قوی و ضخیم و طراحی آزادانه بهره گرفته می‌شود. در

همچنین به دلیل گسترش استفاده از اینترنت و رواج روزافزون رایانه و نرم‌افزارهای متنوع و قدرتمند گرافیکی و حتی سخت‌افزارهای ویژه کارهای هنری، تنوع سبک‌ها و شیوه‌های تصویری افزایش یافت. پیشرفت و توسعه صنعت چاپ و نشر و افزایش ناشران کودک و نوجوان نیز موجب ارتقای فنی و تکنیکی آثار تصویرسازی شد که برخی جلوه‌ها و نموده‌های آن در کتاب‌های درسی نیز دیده می‌شود. با این حال، هنوز جای تأسف است که جای خالی بسیاری از تصویرگران توانا و خلاق و آثار زیبای آنان در کتاب‌های درسی محسوس است. مایه‌اندوه است که گاه برخی کتاب‌های کودکانه با تیراژ چند هزار نسخه، کیفیت تصویرسازی‌هایی چندین برابر بهتر از کتاب‌های درسی با تیراژ میلیونی دارند. با همه این احوال، بخشی از این تغییر و تحولات تا حدی به کتاب‌های درسی نیز راه یافته است.

از دیگر شاخصه‌های تصویرسازی در دوره پنجم می‌توان به گوناگونی شیوه‌های بصری و زبان تصویری اشاره کرد. طیفی از سبک‌های سنت‌گرایانه تا شیوه‌های کاملاً فانتزی دیده می‌شود، هرچند رویکرد کودکانه و شوخ‌طبعانه در

نتیجه، کارها بسیار کودکانه و حتی تا حدی خردسالانه به نظر می‌رسند. در برخی تصویرسازی‌ها نیز تکیه اصلی بر صحنه‌پردازی، رنگ، نور و بافت است. افزون بر آن، قالب‌های واقع‌گرایانه گذشته کنار گذاشته شده و طراح و تصویرگر متناسب با موضوع، برخوردی آزادانه، متنوع و خلاقانه دارند. با توجه به امکانات گسترده تصویرسازی در تجسم و عینیت‌بخشیدن به خیال، می‌توان ذهن کودک را برای درک موضوعات دینی و معنوی به پرواز درآورد؛ امری که با موضوع درس‌ها، که مباحثی دینی و فرازمینی هستند، تناسب دارد. همچنین گوناگونی ترکیب‌بندی‌ها، ساختارهای هندسی صفحه و بهره‌گیری از بخش‌های مختلف صفحه، که عموماً نوگرایانه، پویا و غیرکلاسیک‌اند، در این دوره به وفور دیده می‌شود.

۳. تحلیل یافته‌ها

سیر تحول تصویرسازی کتاب‌های دینی کودکان و نوجوانان از ابتدای عصر قاجار تا سال ۱۴۰۰ ه.ش

۳-۱. شاخصه‌های تصویرسازی دوره اول

از اوایل دوره قاجار تا سال ۱۲۷۶ ه.ش سه گروه تصویرسازی شامل عیدی‌سازی، اوراق تک‌برگی و کتاب‌های مکتب‌خانه‌ای شکل گرفت که در آن‌ها غلبه سنت‌گرایی مشهود است. سبک بصری آثار این دوره سنت‌گرایانه بوده و شیوه اجرایی آن‌ها خطی، با رنگ‌های سیاه و سفید و مبتنی بر تکنیک چاپ سنگی است. این دوره که مربوط به نخستین مؤسسات آموزش کودک در ایران است، به لحاظ زمانی از اواخر دوره قاجار آغاز شده و تا اوایل دوره پهلوی ادامه می‌یابد. سبک بصری غالب در این دوره سنت‌گرایی متأثر از شیوه‌های نگارگری و نقاشی قهوه‌خانه‌ای است؛ شیوه‌هایی که پیش از کتاب‌های کودکانه در کتاب‌های چاپ سنگی بزرگسالان نیز نمونه‌های فراوانی از آن‌ها دیده می‌شود. این آثار عموماً فاقد رنگ و سطوح سایه‌روشن‌اند و عنصر غالب در آن‌ها خط است. طراح با همین خطوط گاه بافت‌های تزئینی ظریف و گاه سایه‌روشن‌های محدودی ایجاد می‌کرد.

۳-۲. شاخصه‌های تصویرسازی دوره دوم

در سال ۱۲۷۶ ه.ش (نزدیک به پنجاه سال پس از تأسیس دارالفنون) انجمن معارف بنیان نهاده شد که توانست به نگارش کتاب‌های درسی، اداره مدارس و بنیان‌گذاری آموزش نوین بپردازد. سامانه آموزش و پرورش نوین نیز تا مدت‌ها پرداختن به متن دینی را همچون درس‌های اجتماعی، تاریخی، مدنی، علوم و بهداشت در قالب یک کتاب درسی واحد دنبال می‌کرد. تصویرسازی‌های متون درسی این دوره بیشتر شامل مجموعه‌ای از آثار هنری عامیانه مبتنی بر چاپ چوب است. این آثار با سبک‌های موضوع‌هایی رزمی، بزمی، دینی و گاه صحنه‌هایی از زندگی روزمره را نشان می‌دادند. وجه تسمیه عیدی‌سازی از آنجا ناشی می‌شود که تصویرهایی

بر روی کاغذ چاپ می‌شد و در ایام نوروز به مکتب‌خانه‌ها، شاگردان مکتبی و مکتب‌داران به‌عنوان عیدی داده می‌شد. این هنر عامیانه از زمان زندیه وجود داشته و سابقه آن به اواخر سده دوازدهم هجری و شاید پیش‌تر می‌رسد. در نیمه حکومت قاجار و با ورود و رواج تصاویر چاپی اروپایی، به تدریج از محبوبیت این آثار کاسته شد و تولیدکنندگان آن‌ها نیز رغبت کمتری به خلقشان نشان دادند. تنها نمونه‌های شناخته‌شده عیدی‌سازی از ناحیه نیشابور و از هنرمندی به نام سیدعلی علمدار به دست آمده است. رواج این هنر در خانواده علمدار در نیشابور احتمالاً به اشتغال آنان در ساخت علم‌های چوبی و مهارتشان در کنده‌کاری چوب برای آیین‌های محرم بازمی‌گردد. برای ساخت مهرها که ابعادی در حدود ۴ در ۸ تا ۳ در ۴ سانتی‌متر داشتند، از چوب درخت گلابی استفاده می‌شد. به این ترتیب که برای هر قالب مهر، قطعه‌ای حدود هشت سانتی‌متر از چوب درخت گلابی را از ارتفاع برش می‌دادند.

۳-۳. شاخصه‌های تصویرسازی دوره سوم

از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۷ ه.ش برای هر پایه تحصیلی یک کتاب مستقل تعلیمات دینی تألیف شد. در این دوره قطع کتاب‌ها بزرگ‌تر و کیفیت چاپ بهتر شد، اما کتاب‌ها عموماً فاقد تصویرسازی بودند. در برخی موارد تنها از نقش‌های تزئینی و به‌ندرت از عکس‌های سیاه و سفید استفاده می‌شد و گاه نیز یک رنگ تک‌رنگ سبز در صفحات به کار می‌رفت. در همین زمان، تحولات اساسی در تصویرسازی دیگر کتاب‌های درسی - به جز کتاب‌های دینی - رخ داد. مدیریت هنری این کتاب‌ها عمدتاً بر عهده محمد احصایی بود. از نظر انسجام بصری، کل کتاب از شخصیت و روحیه‌ای یکدست و هماهنگ برخوردار است. اگرچه تنوع در خلاقیت‌های بصری، تکنیک‌های اجرایی و بهره‌گیری از ایده‌ها و ترکیب‌بندی‌های متفاوت در آن‌ها چندان دیده نمی‌شود، اما استفاده از عناصر ثابت در بخش‌های مختلف کتاب موجب ایجاد ارتباط میان صفحات و شکل‌گیری نظامی مشترک در تمامی درس‌ها شده است که می‌تواند از محاسن این کتاب‌ها به شمار آید.

مهم‌ترین ضعف کتاب‌های دینی تا سال ۱۳۵۸ عدم استفاده از تصویرسازی است. ضعف دیگر، بهره نبردن از شکل حروف مناسب برای کودکان و نیز استفاده نکردن از کادرها و ریزنقش‌های تزئینی و جذاب متناسب با سن مخاطب است. همچنین استفاده نکردن از رنگ برای زیباسازی صفحات و تسهیل یادگیری از دیگر کاستی‌ها به شمار می‌آید؛ در حالی که به‌کارگیری رنگ همراه با فرم‌های ساده و هندسی می‌توانست به تنوع صفحات و جلوگیری از خستگی دانش‌آموزان کمک کند.

۳-۴. شاخصه‌های تصویرسازی دوره چهارم

از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۷ ه.ش حضور متمایز تصویرسازی در کتاب‌های دینی مشاهده می‌شود. از ویژگی‌های این دوره

همچنین قطع کتاب‌ها برای این محدوده سنی اندکی کوچک به نظر می‌رسد.

۳-۵. شاخصه‌های تصویرسازی دوره پنجم

از سال ۱۳۷۸ تا ۱۴۰۰ هـ.ش متن و تصاویر دچار تحولی بنیادین شدند. نام کتاب‌ها به «هدیه‌های آسمان» تغییر یافت. حجم مطالب کاهش پیدا کرد و در مقابل، حجم تصاویر افزایش یافت. همچنین قطع کتاب‌ها به ابعاد ۲۰ × ۲۸ سانتی‌متر افزایش یافت. طرح‌های جلد عمدتاً جذاب و نوآورانه شدند. صفحات عنوان، فهرست و دیگر بخش‌های آغازین کتاب با طراحی‌ها و تصاویر کودکان همراه شد و در نتیجه کتاب‌ها ماهیتی تصویری‌تر پیدا کردند. صفحات داخلی نیز انباشته از تصویر، شکل و نقش شدند. تصویری‌تر شدن کتاب‌ها به جذابیت آن‌ها افزوده است، اما کیفیت تصاویر در میزان اثرگذاری آموزشی آن‌ها نقش تعیین‌کننده‌ای دارد.

می‌توان به غلبه روحیه نسبتاً نوجوانانه در فضای بصری کتاب، توازن میان سهم تصویر و متن، استفاده فراوان از رنگ و چاپ تمام‌رنگی اشاره کرد.

مهم‌ترین شاخصه‌ای که از نظر بصری در این کتاب‌ها جلب توجه می‌کند، افزوده شدن تصویرسازی برای درس‌هاست که کل فضای بصری کتاب را تحت تأثیر قرار می‌دهد. گاه تصویرسازی تمام دو صفحه را در بر می‌گیرد و گاه بیش از هفتاد درصد از دو صفحه روبه‌رو را اشغال می‌کند و متن فضای بسیار کمتری به خود اختصاص می‌دهد؛ روندی که در سال‌های بعد نیز ادامه می‌یابد.

تا سال ۱۳۷۸ تغییرات عمده‌ای در این روند مشاهده نمی‌شود، از این رو بازه زمانی ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۸ به عنوان یک دوره بررسی شده است. در این دوره توازی متعادل میان بخش تصویر و متن دیده می‌شود. با این حال، یکی از ضعف‌هایی که می‌توان آن را به مدیریت هنری نسبت داد، روحیه نسبتاً جدی و رسمی تصاویر است.

جدول ۱. سیر تحول تصویرسازی کتاب‌های دینی کودکان و نوجوانان از آغاز عصر قاجار تا سال ۱۴۰۰ هـ.ش (نگارندگان)

دوره اول	دوره دوم		دوره سوم	دوره چهارم	دوره پنجم
	۱۲۷۶ تا ۱۳۳۱	۱۳۳۲ تا ۱۳۴۵	۱۳۴۵ تا ۱۳۵۷	۱۳۵۸ تا ۱۳۷۷	۱۳۷۸ تا ۱۴۰۰
از آغاز قاجار تا ۱۲۷۶	ندارد	ندارد	دارد	دارد، بدون عنوان مشخص	دارد، با عنوان: هدیه‌های آسمان
عیدسازی- تکبرگ	عیدسازی- باسمه‌ای	چاپ سیاه و سفید	چاپ سیاه و سفید و گاه تک رنگ	چاپ تمام رنگی	چند رنگ و متنوع
نامشخص	نامشخص	نامشخص	سازمان یافته اما کوچک	سازمان یافته اما کوچک	۲۰ * ۲۸ سانتی‌متر
مکتبخانه‌های	رزمی، بزمی، دینی و گاه صحنه‌های زندگی روزمره	مضامین دینی و اخلاقی و آموزشی	مضامین دینی و اخلاقی و آموزشی	مضامین اخلاقی، دینی و آموزه‌های قرآنی	متنوع
ندارد	ندارد	ندارد	بسیار محدود و کم	دارد- توازی متعادل میان بخش تصویر و متن	دارد- حجم کم مطالب، حجم بالای تصویر
ندارد	ندارد	ندارد	دارد- فاقد ایجاد جاذبه	دارد- غلبه روحیه نوجوانانه	دارد- جذاب و نوآورانه

آرشیو کتابخانه تخصصی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی کشور، به تفکیک دوره‌های تاریخی و تغییرات سبکی طبقه‌بندی شده و شاخصه‌های هر دوره بر اساس مواردی چون نوع کتاب، شیوه بازنمایی تصویر، نوع چاپ، ابعاد کتاب، محتوای مضمونی، رابطه متن و تصویر و طراحی جلد مورد ارزیابی قرار گرفته است.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

مسئله اصلی پژوهش حاضر شناسایی ویژگی‌های سبکی و اجرایی تصویرسازی کتاب‌های درسی دینی ویژه کودکان و نوجوانان در نظام آموزش و پرورش دوره ابتدایی در ایران از ابتدای عصر قاجار تا سال ۱۴۰۰ است. نمونه‌های موجود از منابع کتابخانه‌ای و میدانی، به‌ویژه

بر اساس مطالعات انجام شده، تصویرسازی‌ها در پنج دوره کلی قابل تقسیم‌بندی هستند:

۱. از اوایل قاجار تا ۱۲۷۶ ه.ش

۲. از ۱۲۷۶ تا ۱۳۴۵ ه.ش

۳. از ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۷ ه.ش

۴. از ۱۳۵۸ تا ۱۳۷۷ ه.ش

۵. از ۱۳۷۸ تا ۱۴۰۰ ه.ش

در هر یک از این دوره‌ها، تحول و تمایزی جدی در سبک بصری غالب و شیوه‌های اجرایی نسبت به دوره‌های پیش و پس از آن مشاهده می‌شود و شیوه تصویرسازی هر دوره قابل تشخیص است.

آنچه مسلم است، با رشد فناوری و گسترش ابزارهای ترسیم، چاپ و تکثیر، و همچنین با اهمیت یافتن بیش از پیش متون دینی در آموزش‌های دوره ابتدایی، تحولات قابل توجهی در تصویرسازی متون درسی دینی پدید آمده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که نخستین

کتاب‌نامه

اصغری، بهنوش. (۱۳۸۱). «تصویرگری پدیده‌های آسمانی در قرآن کریم». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. استاد راهنما: محمد فاضلی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه تربیت مدرس.

اقبال، پرویز. (۱۳۹۰). «تبیین رابطه تصویر و متن در تصویرسازی کتاب‌های داستانی کودک در ایران از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۸۰». رساله دکتری تخصصی. استاد راهنما: محمد علی رجبی. استاد مشاور: محمدرضا ریخته‌گران. مهدی پوررضاییان. دانشگاه شاهد. دانشکده هنر.

اکرمی، جمال‌الدین. (۱۳۸۴). «تصویرگری در ادبیات دینی کودکان و نوجوانان». بخش دوم. (قسمت اول). کتاب ماه کودک و نوجوان. شماره ۹۱.

بوذری، علی. (۱۳۸۶). «عیدی، عیدی، عیدی سازی». نشریه تندیس. شماره ۱۲۰.

بوربور، مجید. (۱۳۷۸). «ماه نگاری ۱: تصویرگری کتاب‌های دینی: صورتی در زیر دارد آن چه در بالاستی». کتاب ماه کودک و نوجوان. شماره ۱۳۰ و ۱۳۱.

حسن‌پور، محسن. (۱۳۹۱). «تبیین هویت فرهنگی در تصاویر کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی در ایران از سال ۱۳۴۰-۱۳۸۸». رساله دکتری تخصصی، استاد راهنما: علی اصغر شیرازی، حبیب الله آیت اللهی. استاد مشاور: مهدی پوررضاییان، محمدعلی رجبی. دانشگاه شاهد، دانشکده هنر.

ذاکری، مجید. (۱۳۸۲). «گذری بر تصویرسازی کتاب‌های درسی». ضمیمه ماه‌نامه آموزشی، تحلیلی و اطلاع‌رسانی (ویژه نامه پایه یازدهم). صص. ۴۷-۴۴.

شعبانی، زهرا. (۱۳۸۸). «بررسی ارزشیابی برنامه درسی قرآن پایه چهارم ابتدایی». نشریه تربیت اسلامی. سال چهارم. شماره ۸. (بهار و تابستان). صص. ۱۴-۱۰۵.

طلوع‌کیان، محیا. (۱۳۹۰). «تحلیل تصویرسازی‌های کتاب‌های تعلیمات دینی مقطع ابتدایی در سه دهه اخیر». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنرهای تجسمی. دانشگاه هنر تهران.

طهرانی، محمد علی بن محمد حسن. (۱۳۴۸ق). اخلاق اساسی. نسخه خطی. کاتب: رحیم رفیعا معروف به احتشام دیوان.

قایینی، زهره و محمدی محمدهادی. (۱۳۸۰). تاریخ ادبیات کودکان/ایران. جلد چهارم. تهران: چیستا.

قایینی، زهره و محمدی محمدهادی. (۱۳۸۰). تاریخ ادبیات کودکان/ایران. جلد سوم، تهران: چیستا.

تصویرسازی‌ها عموماً بدون داشتن کتاب و در ابعادی مشخص، در قالب چاپ‌های عیدی‌سازی و اوراق تک‌برگی با مضامین مکتب‌خانه‌ای منتشر شده‌اند. پس از آن، به تدریج چاپ‌های سیاه‌وسفید و تک‌رنگ جایگزین شدند و مضامین دینی، اخلاقی و آموزشی مورد توجه قرار گرفتند. هرچند در این مرحله تصویرسازی‌ها توفیق چندانی نیافتند و تنها به میزان محدود در متن دیده می‌شدند و از جاذبه بصری کافی برخوردار نبودند.

تحولات عمده از آغاز انقلاب اسلامی ایران به بعد و با کاربرد چاپ‌های چندرنگ و تألیف کتاب‌های مستقل همراه با طراحی جلد شکل گرفت؛ کتاب‌هایی که در آن‌ها روحیه نسبتاً نوجوانانه غلبه دارد. تحول بنیادی دیگر از سال ۱۳۷۸ و با تغییر سیاست‌های نظام آموزشی کشور رخ داد. در این دوره با تغییر نام کتاب به «هدیه‌های آسمان»، استفاده از چاپ‌های متنوع و چندرنگ، بزرگ‌تر شدن ابعاد کتاب متناسب با گروه سنی کودک، و افزایش چشمگیر تصاویر در مقایسه با متن، زمینه برای ارتقای آموزش مباحث دینی به کودکان و نوجوانان فراهم شد.

قایینی، زهره. (۱۳۷۸). *اثرات نامطلوب کلیشه های تصویری در ذهن کودکان*. نشر کلمه. شماره ۹.

قایینی، زهره. (۱۳۹۱). «کتاب های مصور و کتاب های تصویری کودکان». *پژوهشنامه ادبیات کودکان و نوجوانان*. شماره ۱۱ و ۱۲. صص. ۱۱-۲۰.

قایینی، زهره. (۱۳۹۰). *تصویرگری کتاب های کودکان: تاریخ، تعریف و گونه ها*. تهران: چیستا.

لزگی، حبیب الله. (۱۳۸۶). «تصویرسازی مذهبی کتاب های کودکان پس از انقلاب اسلامی». *کتاب ماه هنر*. شماره ۱۱۱ و ۱۱۲ (آذر و دی)، صص. ۳۴-۴۳.

معززی نادمی نوری، فائزه. (۱۴۰۰). *تصویرسازی کتب درسی*. انتشارات اساتید دانشگاه.

موسوی، سیدهمايون. (۱۳۹۶). *کارگاه چاپ دستی (۱)*. ج. ۱. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران.

موسی پور، نعمت اله. (۱۳۷۰). «ارزشیابی شیوه ارائه محتوای کتاب های فرهنگ اسلامی». *تعلیمات دینی مقطع ابتدایی. فصلنامه تعلیم و تربیت (آموزش و پرورش)*. شماره ۲۷ و ۲۸. صص. ۱۳۹-۱۱۶.

فهرست منابع میدانی

آرشیو کتابخانه تخصصی سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، اداره کتابخانه و مرکز اسناد سازمان پژوهش و نوسازی آموزشی، تهران.

آرشیو کتابخانه تخصصی کتب چاپ سنگی کتابخانه دانشگاه تهران.

آرشیو کتابخانه تخصصی کتب چاپ سنگی موزه کاخ گلستان، تهران.

فهرست منابع الکترونیکی

[access date: 2025.12.10] /URL 1: <https://aghabozorg.ketab.ir>

[access date: 2025.12.10] /URL 2: <https://library.ut.ac.ir/fa>

[access date: 2025.12.10] /URL 3: <http://lib.oerp.ir>